

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 47
(18780)

2016 чылдың
апрель 28
четверг

Садар өртөз хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ШАЖЫН ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тываның шажыннар аразының үлелиниң активиниң ажилчын алынга Кызылдың болгаш Ты-ың епископу Феофан-биле бол-Камбы-лама Лопсан Чамзы-биле публика Баштыңы Шолбан Кара-ужурашкан.

Регионнун удуртукчузу ыдыктыг кылар-биле май айда болур ша-га хамаарышпас болгаш шажынга нааржыр байырлалдарның ду-ын чугаалашкан. Частың болгаш -ажылдың хүнүнден, Тиелелге үндөн аңгыда майда өндүр улуг ийи кыннарның үндезилекчилериниң, тус Христостун төрүттүнгениниң гаш Будда Шакьямуниниң байыр-дары болур.

Туран хоорайга православ хүрээ-иң болгаш Кызылга буддизм комп-изиниң тудуунун, а ол ышкаш ээ чанынга шажын школаларын дарының дугайында чугаа база ган. Экономиктиг шылгалдалар инде, чоннун орулгазының кудулаа-ың үезинде кижилерниң чогумчалыг

эглээшкннерин деткири чугула деп Феофан ада болгаш Лопсан башкы олар санап турарлар.

Чижээ, православ хүрээзи амы-дыралдың берге байдалдарына та-варышкан, ылаңгыя бажың-балгат чок арткан кижилерге социал төптү Кызылга ажыдар сорулгалыг. Чаагай сеткилдиг чүдүкчүлөр ол ажылды эгелей берген — яды-түрөңги кижилерге аш-чемни, идик-хепти берип турар. Септеп алгаш, аңаа эң яды болгаш арга-шинээ чок кижилерге столовая ажыдып алыр кылдыр чедир туттунмаан азы ээ чок оран-саваларны республиканың эрге-чагыргалары ша-жын ажылдакчыларына берип болур.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Инек — чемгерикчи малым» деп төлөвилелдерни чүдүкчүлөрниң дет-кип болурунун аргаларын республика Баштыңы биле Лопсан башкы чугаа-лашканнар.

Башкыларның саналдааны эглээш-киннерни боттандыраарының талазы-биле тодаргай шиитпирлерни дилеп

тыварына хамаарышкан даалгаларны бодунун сайыттарына чоокку хуралга бээрин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол аазаан.

Чоннун арагалаар чоруунга, нарко-тик аймаан нептередиринге удур эрге-чагыргаларның чорудуп турар ажы-лынга, өг-бүлениң ыдыктарын сагыыр херекке өөредиринге идепкейлиг кир-жиринче шажын ниитилежилгелериниң баштыңнарына ол саналдаан. Бо ажылга кол кичээнгейни республика девискээринде эдип чазаар күш-ажыл колонияларында херек эрттирип турар кижилерге угландыраарын Тываның Баштыңы шажын ажылдакчыларындан дилээн. Кайы-даа үеде шажын ажылдакчылары оларга улуг салдарны чедирип келген.

Тывага шажынны сайзырадырынга кичээнгейи дээш республика Баш-тыңына өөрүп четтиргенин шажын-чү-дүлгелерниң ийи удуртукчузу илерет-кеннер.

ТР-ниң Чазааның албан-езузуунун сайтызындан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың
девискээринге өртке удур онза
чурумну кириериниң дугайында

2016 чылдың апрель 22 № 132

Кызыл хоорай

1994 чылдың декабрь 21-де «Өрт айыыл чок чоруктуң дугайында» №69-ФХ Федералдыг Хоойлуга, Россия Федерациязының Чазааның 2012 чылдың апрель 25-те «Өртке удур чурумнуң дугайында» № 390 доктаалының 218 пунктузунга, Тыва Республиканың 2004 чылдың декабрь 29-та «Тыва Республикага өрт айыыл чок чоруктуң дугайында» № 1168 УХ-1 Хоойлузунга дүүштүр, Тыва Республиканың чурттакчылыг девискээрлериниң болгаш аңгы-аңгы өнчү хевириниң объектилериниң өртке удур камгалалын быжыглаар, өрт айылының деңнелин чавызадыр, эң улуг хем-чээлдиг бойдус болгаш техногенниг хевирлиг өрттерниң тыптырын болдурбас сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге 2016 чылдың апрель 25-тен май 15-ке чедир өртке удур онза чурумну кириер.

2. Өртке удур онза чурумнуң күштүг болуп турар үелеринде Тыва Республиканың девискээринге өртке удур немелде хемчеглерни эрттирериниң планын бадылаар.

3. Өртке удур онза чурумнуң күштүг болуп турар үелеринде өрт айыыл чок чоруунун дараазында немелде негелделерин тургузар: хамаатыларның арга-арыгларже кирерин болгаш олче транспорт аймаан кириерин хоруур, арга-арыгларда өртке удур ажылдар кылып турар кижилерден аңгыда;

арга-арыгларга одаг кыпсырын, кургаг сиген, бок, артынчылар өрттедирин хоруур;

көдээ ажил-агый хереглелдериниң черлеринге болгаш курлавыр черлеринге кургаг оът-сигенни, тараа культуруларының дазылдарының болгаш сыптарының артынчыларын өрттедирин база ол ышкаш хову, шөлдерге одаг кыпсырын хоруур.

4. Суурлар болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органның оларга хамааржыр девискээрлерге 2016 чылдың апрель 25-тен эгелеп өртке удур онза чурумну тургузарын, өрт айыыл чок чоруктуң немелде негелделерин ажилдап кылырын сүмелээр.

5. Тыва Республиканың Чазааның 2015 чылдың август 22-де «Тыва Республиканың девискээринге өртке удур онза чурумну кириериниң дугайында» № 399 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

6. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлериниң албан-езузуунун интернет-порталына» («www.pravo.gov.ru») болгаш «Интернет» информастыг-телекоммуникастыг четкиде Тыва Республиканың албан-езузуунун сайтызынга кириер.

7. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак
Даргазының бирги оралакчызы
В. ФАЛАЕВ.

Чагыдылга – 2016

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2016 чылдың «Шын» солунун чагыдылгазы Тываның бүгү поч-та салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, би-жикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	463,20	926,40	1852,80
31730 — организацияларга	463,20	926,40	1852,80

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар.

Хүннүң медээлери

ТОЖУ ТЫВАЛАРЫНЫҢ
ТӨЛЭЭЛЕРИНИҢ ЧӨВҮЛЭЛИ

Сибирьниң биче буурай чоннарынга хамааржыр тожу тываларының хоойлу езу-гаар эргелерин камгалаар чөвүлекчи орган Тываның Чазаанда тургустунган. Апрель 20-де оон дугайында айтыш-кынга атты салган.

Чөвүлелдин составында Тываның депутаттары, яамылар болгаш ведомстволар удуртукчуларындан аңгыда биче буурай чоннарга хамааржыр «Оо-Хем», «Хам-Сыра-Алдын-Иви», «Узю», «Кара-Доот», «Мөген-Бүрен», «Эми», «Кара-Балык» база «Балыктыг» ниитилелдерниң баштыңнары кирген.

Чөвүлел хөй-ниити эгелээш-кин үндезининге ажилдаар болгаш, биче буурай чоннарга хамааржыр күрүне политиказын боттандыраар хемчеглерни чорудуп, тожу тываларының чурттап турар чериниң, чаңчылчаан амыдыралының хевирин, ажил-ижин база социал хөгжүлдизин

камгалаарынче угланган шиит-пирлерниң күүселдезинге үнелелдерни бээр. Херек апарган таварылгада чартык чылда бирден эвээш эвес катап чөвүлел чыгылып хуралдаар. Оон шиитпир күүсекчи эрге-чагыргага база тус чер бот-башкарылгазынга сүмелекчи чергелиг болур.

1991 чылда РСФСР-ниң Чазааның доктаалы-биле тожу тываларын биче буурай чоннарының санынче кириген. Оларның саны бо хүнде — 5 муң хире кижиге. Тываның чөөн болгаш мурнуучөөн талазында чедери берге черлерде тожу биле Тере-Хөл кожууннарының тывалары республиканың өске черлеринде чурттакчылардан бир аңгы — иви ажил-агыын, аңыыр болгаш балык ажил-агыын чорудуп турар.

Республикада оон аңгыда Мөңгүн-Тайганың үндезин чурттакчыларының чамдыызы база биче буурай чоннарының санында.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫҢ УРУГЛАРГА
СТИПЕНДИЯ

Салым-чаяанның уругларга аттыг стипендияларны тыпсырының дугайында республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун саналын культураның болгаш уран чүүлдүн Тывада ат-сураглыг ажилдакчылары, а ол ышкаш чогаадыкчы эвилелдер база коллективтер деткээн.

Оон дугайында доктаалга Чазак Даргазы атты салган, 2016 чылда бо талазы-биле ажилды чорударын Культура яамызынга дааскан.

Мынчага чедир Тывага аттыг стипендияның чаңгыс хевирин — Тываның культура сайыдының стипендиязы турган. Ону культура адырынга 12 мергежилдерге, чылда бир катап хөй кезинде Кызылдың уран чүүл колледжизиниң студентилеринге өөредилгеге чедиинкинери дээш шаңнал хевирлиг тыпсып турган.

Шолбан Кара-оолдун саналын езугаар салым-чаяанның уругларны деткиринге хөй-ниити база 2016 чылдан эгелеп киржир деп шиитпирлээн.

ТЫВА БАЗА КИРЖИП ТУРАР

Үер-чайыктың болгаш улуг-улуг өрттерниң уржундан тургустунуп кээр онза байдалдарны чайладырының талазы-биле команда-штаб бүгү-россия өөредилгези апрель 25-тен 28-ке чедир болуп турар.

Онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле Чазак комиссиязының ажилчын бөлүүнүн хуралын Россияның ОБЯ-зының удуртукчузу эрттирген. Айыылдыг байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле хөделишишкннерниң планнарын ажилдап кылганын, үер-чайыктың болгаш арга-арыг өртүнүн мониторингининге 1364 кижиге составтыг, 289 техникалыг 213 патруль бөлүктери хаара туттунганын, команда-штаб өөредилгезинге шупту 2361 кижини, 522 сан техниканы хаара тутканын, оон иштинде

өөредилгеге көдээ сумуларның баштыңнарын кириштиргенин, көдээ суурларны долгандыр черлерни аңдарганын, арга-арыгга өртке удур демисежир немелде салбырларны, патруль бөлүктөрүн тургусканын, эң кол чүүл — муниципалдыг бүгү тургузугларда регионундун диспетчер албанын организаастаанын, эрге-хоойлу камгалакчылары-биле кады ажилдажылганын эгелей берген дээрзин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол илеткээн.

Сайт Владимир Пучков чоруткан ажилы дээш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга четтиргенин илереткен болгаш агаар-бойдус нарыдап кээр болза, тускай техника чорудар кылдыр РФ-тиң ОБЯ-зынын чагыны кириерин сүмелзээн.

ОБЯ-ның Тывада кол эргелелиниң медээлеринден.

Григорий ШИРШИН: АЖЫЛДААРЫНДАН
ШҮГҮМЧҮЛЭЭРИ КАЖАН-ДАА БЕЛЕН

1973-1991 чылдарда Тываның удуртукчузу, көскү партия-политиктиг болгаш күрүне ажилдакчызы Григорий Чоодуевич Ширшин:

Шолбан Валерьевиче баштаткан Тываның эрге-чагыргалары бөдүүн эвес бо үеде, республика кол-кол угланышкыннарының талазы-биле бодунуң социал-экономика-тиг хөгжүлдизинге улуг базымны кылзын дээш, хөй-ле чүүлдерни боттандырып турар.

Тываның эрге-чагырга органнының ажилының чугула түңнели болза, Кызыл — Чадаана аразының электри шугумун чаартып кылырын доосканы болур. Республика Баштыңының саналдааны «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилели көскү түңнелдерни берген. Сукпакка эът комбинадын тудуп эгелээни дыка эки-дир, республиканың мал ажилдыгларына ону улуг деткимче деп санаар апаар. «Аныяк өг-бүлөгө

— кыштаг», «Инек — чөмгерикчи малым» деп чаа эгелээш-кинерни деткивес арга чок. Эки организаастаар болза, ол эки түңнелдерни бээр. Хамык ажил тус чер бот-башкарылга органнының, оларның удуртукчуларының идепкейлиг чорундан хамааржыр.

Мурнунда турган бажың тудар комбинаттың баазазына техникаг парк тургузарынын, Ак-Довуракта комбинатка даг-дүгүнүн бүдүрүлгезин катап эгелээриниң талазы-биле алдынып турар хемчеглерни чогумчалыг ажилга хамаарыштырып болур. Школаларның салым-чаяанның доозукчуларындан инженер-техниктиг кадрлар белеткээриниң талазы-биле сорулга чогуур үезинде салдырган. Ындыг специалистер республикага эргежок чугула, оон-биле Тываның Чазаа келир үениң таваан салып турар.

Мээң саналымны дыңнаксап турар болза, фермер ажил-агылары-биле чергелештир «Мөген-Бүрен», «Бай-Хөл» дээн ышкаш биче эвес ажил-агыларже шилчилгени планнаары болгаш чоорту олче шилчири чугула деп сүмелээр мен, оон дугайында Шолбан Валерьевич бодунуң Айыткалдарының бирээзинге чугаалап турган чүве. Ындыг коллективтерде курлавыр күштер-даа, бүдүрүлгени калбартырынга болгаш продукцияны садып сайгарарына аргалар-даа, өске-даа чогумчалыг чүүлдер черле турар.

Суггаттыг черлерни сайзыра-

дыр айтырыг улуг кичээне негеп турар. Аймырлыг системазын чаартып кылгандыңнадым. Ол эки-дир! Мунда ажилдап турган техниктиг тудугларны ка тургузары болгаш ажилдап нарын болуру билдингир. Муну үелерде араттарның суггарып турганы арыкта дыка ажыктыг ажылдап келбис, олар каяа-даа турган. Оларның кайда четче-бүртөдарадыр, катап ажилда болур херекке мурнуку-дамгы-даа агрономнары ха тудар болза эки.

Херек өйер база бир айрыг. Хоорайларның, суурлар девискээрлериниң чам, участоктарын, хемнер бол хөлдер эриктерин тудуу тынчылары болгаш өске-чүүлдер-биле боxtалды турарывыс. Туризмни сайрадыр, экологияны, бой камгалалын экижидер турар бо үевисте бо херек чурумну тудар херек. Ма чурттакчы чонну, аныяктар уругларны хаара тудар, хөй-ниитини кириштирер, хайрал албаннарының ажил күштөлдирер херек.

Хөй чыл стажтыг удуртукчи болганымда, чугаалаа кезээде белең, кылыры — бешүгүмчүлээри — белең, ни херекке бодунуң салышкын кириери берге дээрзин де деглексеп тур мен. Бир эе ажилды бир дем-биле септи алыр болза, эки түңнелге көстүп кээр.

gov.tuva

Часкы тарылгага белеткел

СУГГАТ ЭКИДЕ, ДҮЖҮТ ЭЛБЕК

Элегес сумузуңда часкы хову ажилдарының белеткел кайы хире чоруп турарын база Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун «Инек — чөмгерикчи малым», «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелдериниң амыдыралда боттанылгазын Элегес суму чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар Станислав Бөлгүм-оол чузаалаан:

— Бо хүннерде часкы хову ажилдарының талазы-биле ажил кидин-түлүк. Чеди-Хөл кожуунун удуртулгазының деткимчези-биле сумуда суггарылга арыктарын аштап-арыглап, буга баштарында сугнуң чавыс деңнелин бедидир көдүрүп эгелзээн. Чыл санында-ла Элегес суурнуң эң чидиг айтыры — суггарылга. Хуу машина-техникалыг хамаатылар-биле керээ чаргаш, суурнуң идепкейлиг чурттакчыларындан тускай бригаданы тургускаш, суур бетинде 3-кү буганы аштап-арыглааш, оон бажында сугнуң деңнелин бедидир даштар-биле дуй салып, сугбадыра улуг ажилды эгелей бердивис. Бир эвес суг бадып келзе, чайны өттүр суурувус суг-биле хандырттыг болур. Чон огород, ногаа аймаан четчири-биле тарыыр аргалыг апаар. Кывар-чаар материалдары часкы хову ажилдарына долузу-биле четтир. Картофель, ногаа аймаа тарыыры-биле 42 өг-бүлө чагыны кириген.

Тываның Баштыңының эгелээшкени-биле социал байдалы нарын болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге амыдырал-чуртталгазынга демек-дуза болзун дээш, төлөвилелдерни ажилдап, чарлаанынга өөрүвес аргажок. Элегес сумузу база-ла өскөлөрдөн чыда кагбайн, ук төлөвилелдерге киржип турар.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелинде Айлаң, Кежиктиг Монгуштарның аныяк өг-бүлөзи киржип турар. Амгы үеде олар боттарының чоок төрөлдериңиз дузазы-биле тайгадан тудуг материалдарын долузу-биле сөөртүп алганнар. Аныяк араттар «Кулузун» деп черде ук кыштагың таваан салып эгелей бергеннер. Монгуштарның өг-бүлөзи 2 уруглуг.

«Инек — чөмгерикчи малым» деп төлөвилелге сумуда 3 аныяк өг-бүлө киржип күзелин илереткеннер. Алена, Игорь Тюлюштерниң өг-бүлөзи 4 уруглуг, Чо-дурраа, Рустам Монгуштарның өг-бүлөзи 5 уруглуг. Олар инек тудар кажаа-хора азын боттарының күжү-биле барык чартык кезин

тудуп алганнар. Айна, Айда Тюлюштерниң өг-бүлөзи 5 уруглуг. Олар амдыызында бызаал инзэн ада-иезиниң өдээнигедуп азыраар деп турар. Чоор чаа тудуп алган бажыңны девискээринге инек кажаа тударын планнап алган. Бызаал инектиг өг-бүлө сүттүг, өрөмө, сажа, быштактыг болур болгай. Шупту оларга дыка улуг детким дээрзи билдингир.

Чогуу шупту чүүлдер кадыг-даа шаптараазыннар чок эки чоруп турар дээр болза, шэ эвес апаар. Аныяк өг-бүлө төлөвилелдерге киржир бетинде, баштайгы бергедээшкннерге таварышкаш, холдары сула салбайн, кызымаккай амыдазын дээш, суму чагыргазы хоочун малчыннар боттуг дзаны көргүзүп, оларның хөй аьдын көдүрүп, ажыктыг арга сүмелерин берип турар.

Шончалай ХОВАЛЫ

ЧЕРЛИК ҮНҮШТЕРНИ БОЛБААЗЫРАДЫР

Апрель 21-де Тываның национал музейинин хурал залына «Тывага черлик үнүштерни болбаазырадыр угланышкын» сайзырадыр: ооң чидиг атырыгы болгаш келир деп «төгөрик столду» Тыва республиканың садыг-үлетпүр алазының даргазы Аяс Нор-каевич Монге удуртуп эрттир-ди. Аңаа республикада черлик үнүштерни болбаазырадыр тур-сар сайгарлыкчылар болгаш аңаа Чазаның Даргазының адырын харылап турар алакчызы С.Ондар, бойдус алавырлары болгаш экология адызы Ч.Кыргыс, Күрүнениң а-арыг комитетинин даргазы Бараан, экономика сайыды Баратаева болгаш бо талазы-не сонугалдыг өске-даа бан черлеринин төлээлери ишкен.

Музейинин фойезинде Вик-тор Туневтуң тургускан Vaviol H-ның чыгаш, кургаткан эм тарын халтааш делгез, ында ада өзүп турар шупту эм-штер бар, оларның эм шы-ларын база айтып бижээн. Ол-штерден хайындырган шай-ны келгенерге сунуп турду. ТывКУ-нуң химия болгаш экология факультетинин сур-лдары чунар саваңнарның ы-бүрү хевирлери: артыштыг, кырганалыг, шеңнелиг дээш, ада аңгы; фитошайлар: те-ве уруу, ногаан шай, шеңне, таанадан дээш, база оон-өске аңгы-аңгы шайларны тааш, делгез. Шоколадтар, а суй белек хевирди дыка онза-лду, ында шай, тараа, далган-гаш аяк бар. Бо делгелгеде

«Төгөрик стол» үезинде.

барааннарны Саглай Сарыглар, Салима Оюн кончуг таптыг тайылбырлап, чыылганнарның со-нуургалын хаара тудуп турдулар. Ол-ла университеттин кедээ ажил-агий факультетинин сур-гуулдары янзы-бүрү кат аймаа холумактыг биокефирлерни кы-лып бүдүргеш, делгеп салган. Бо бараанни университеттин иити-чменер черинде доктаамал садып турарын Чойган Сарыглар дыңнатты.

«Белеткелчи» хереглекчи-лер ниитилели мөөгү болгаш каттарның Тывада өзүп турар шупту хевирлеринден аш-чем аймаан делгей салган, ону Татьяна Прачик, Байлак Харина чыылганнарга сонугадып тур-дулар. Шуптузун амзаары-биле чаңгыс ажыглаар тавак болгаш шопулактарны салып каан. Кан-дызын кандыг дээр! Шуптузу катаптыгмас чаагай амдан-ныг. Эң ылаңгыя дузаан хылба, болгаш чойган чочагайындан варенье онза чорду. Чойганныг арганыңаа безин тыныш ор-

ганнары аараан улуска ажыктыг болгай, а ооң чочагайының кайы хире ажыктын чугаалаан-даа ажык чок!

Бичии оолангилеп чугаалан-мышаан, меңээ ол аразында үш-дөрт катап шотланд торту сунуп, бодунуң столунче ча-лады. Чаптааш, чеде бердим. Америкадан ачы-дуза чедирер организацияның төлээзи бооп, 2009 чылда келгеш, маңаа чурт-тап арткан Джесси Гиллдин огу болду. Бо өг-бүлө тайга тооруун болбаазырадыр талазы-биле ажилдап турар улус болду. Ам мында ол ажил-агийның дуга-йында таныштырып келген дээр-зин билдим.

Джесси Гилл тайгадан тоо-рукту чыгаш, ону чуп кургаткаш, сайлааш, картындан арыглааш, дужаап турар. Ону ынчаар кылып бүдүрерде, тускай сепаратор херек, ону Кыдаттан садып ал-ганын Джесси «төгөрик столдуң» киржикчилеринге чугаалады. Тайга тооруун соңгаар бир кил-де 2 муң рубльге садып турар.

А ону чыгган кижин ол түннүң көңүс эвээш кезин ап турар. Ынчангаш ону хереглээринге чедир белеткеп бүдүрери дыка шүүттүг-даа болза дыка орулга-лыг ажил дээрзин чыылганнарга бүзүретти.

Ооң орустаары-даа эки, ты-валаары база кедергей кижин болду. Ол хире кыска үениң дур-гузунда канчап тывалап өөренип алганын айтырарга:

— Тывада үш американ бар бис, Шон Куирк, мен болгаш мээң кадайым. Бис Шон-биле тывалап чугаалап турар апарган бис. Чогум тыва дыл дыка берге чорду. Хөй «т-д» ажыглаттынар. Ынчалза-даа күзел барда, берге эвес — деп, арыг тыва дылга ол харыылады.

Бо делгелгениң киржикчи-лери бодунуң ажил-чорудулгазы-биле «төгөрик столдуң» киржик-чилерин таныштырган.

«Төгөрик стол» Тываның бой-дузунга хора чедирбес аргалар-ны көрүп, черлик үнүштерни чыып белеткээр, болбаазырадып садар талазы-биле угланыш-

Д.Гиллдин огу өг-бүлениң бүдүрген барааны көргүзүп тур.

кынны хөгжүдүп сайзырады-рынга элээн хемчеглерни, ооң иштинде күрүнө программазын ажилдап кылырын яамыларга сүмелээр, бо талазы-биле ажил-дап турар сайгарлыкчыларга деткимчени көргүзөр деп шийт-пирни хүлээп алган.

Айлаң ДАРЖАА.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ тырттырган чуруктары.

ЫЯШ КЕЗЕРИ — ЧУРУМНУГ

Тайга-сындан ыяш кезип алы-база шыңгыы негелделег, саалыг чүве-дир. Ынчангаш кезип алырының корум-мунуң дугайында номчукчу-га тайылбырлап бээр-биле ниңи ажил-агийының та-ы-биле күрүнө комитетинин специализи Олег Саяты-не чугаалаштым.

— Олег Бачын-Караевич, республикада каш ыяш ажил-иы барыл?

— Бистиң ажилывыстың кол анышкыны — долгандыр ар хүрээлелди хайгаарап галаары. Ниитизи-биле арга-арыг ажил-агийла-бар. Кожууннар аайы-биле тузунда аңгылап, тускай-каан. Барыын-Хемчик ко-нда арга-арыг ажил-агий-га Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга ааржыр. Чөөн-Хемчиктин а-арыг ажил-агийынга Сүт-тү, Өвүр, Чыраа-Бажы суур ил турар. Таңды, Чеди-Хөл, Хем-Хем кожууннарның суур-ында арга-арыг ажил-агий-ы бар. Бистер тайга-сын-унушкуннерни удаа-дараа ып, оларның-биле сырый-ылзаалыг бис. Арга-арыгдан кезип алыры база тус-чурумнуг. Бо талазы-биле республиканың чурттакчыла-га тайылбыр ажилын удаа-даа чорудуп турар бис. Бо-ла республикада 154 күрүнө

инспекторлары хаара туттунган. Ооң иштинде 137-зи кожууннар-да ажилдап турарлар.

— Эрткен чылын байдал кандыг болганын, корум-чур-ум үрээшкуннери турган бе?

— Бистиң республиканың девискээринге эрткен чылын чөпшээрел чок ыяш кескенин хойлуга дүүшпес 107 таварылгазын илереткен бис. Ооң иштинде 102-зи кандыг-даа до-кумент чокка, дүрүмнү хажыткан болуп турар. Ол дээрке күрүнөге 2 миллион 791.200 рубль түннүг когаралды чедиргени ол болган. 23 херекти полицияже истеп ты-вары-биле дамчыткан бис. Олар 17 херекти кончуг шалыпкыны-биле ажилдап кылгаш, херекти оттуруп кааннар. Бо хүннерде 8 херекти судка көрүп, шийтпирни үндүрген. Тожу кожуунга 2 кижини оорлап кезип ап тургаш, туттурган. Олар иелээ 4,3 кубо-метр дыйты кезип, 31 муң 716 рубльдин когаралын чедирген-нер. Кандыг-даа документ чокка ыяшты оорлап кескени дээш, 3 чылда шенелде ап, үстүнде когаралды төлээр кылдыр суд шийтпирни үндүрүп каан. Оон ыңай Таңдыга 3, Тес-Хем биле Чеди-Хөлге 1-1 херектер бол-гулаан. Чеди-Хөл кожуунуң 2 чурттакчызы 11 дыйты ужурган. Түннелинде күрүнөге 34 муң 637 рубль 80 көпөөк когаралды чедиргени илерээн. Олар суд

болурунун мурнунда когарал чедиргени дээш, акша-төгөрин төлөп алганнар. Документ чокка ыяш кезип, чурум үрээни дээш, шенелдени берип, шийтпирни үндүрген. Ынчангаш кайы ха-маанчок, душкан-на черинден ыяшты оорлап кезип болбас, демей-ле билдине бээр. Кожуун-нарда арга-арыг ажил-агийлары бар болгаш, олар шуптузун хай-гаарап турар.

— Бир звес ыяш дилдирер херекселин тайгага аппарып алгаш, бажың тудар ыяжын дижиң, аңаа белеткеп ап болур бе, Олег Бачын-Караевич?

— Бо эң-не кол айтырыг-дыр. Ыяш дилдирер херекселин хоой-лу езугаар алыр болза, тайгага аппарып тургузуп болбас. Бир звес ол херекселин тайгага ап-парып алыр дээр болза, херек ужуруг документилерин белет-кээш, ол девискээрин тодарадып ап, 10 азы 49 чылдың дургузунда хелезилеп алыр ужуруг. Хоой-луда бижээни езугаар, ыяшты белеткээш, дилдиреп болур деп бижиң-саавырлыг болур.

Хыналда үезинде тайгада ыяш кезип турар улустуң хөй кезин бо талазы-биле хажы-дышкыннарны кылып турар. Ооң мурнунда ыяш дилдирер херекселин чөпшээрел бижиң чокка тайгага аппарып алганы дээш, 500 рубльге торгаар тур-ган. 2015 чылда хоойлу-дүрүмге

өскерилгелерни кириген соонда, торгаал 20 муң рубль апарган. Ынчалза-даа мындыг таварыл-галар ам-даа бар болуп турар.

— Ыяш кезип алыр чөп-шээрелди кайыын алыр ирги, база кандыг документилер дужаарыл? Чижээ, мен чүгле одаар ыяш кезип алыр дээр-дир мен...

— Чурттап турар девискээ-риниң аайы-биле ында арга-арыг ажил-агийыңа керээни чарып, бодун бадыткаар до-кументиниң хоолгазын болгаш оон ыңай херек документилерин кирип болур. Чижээ, Өвүрнүң ырак суурларының чурттакчы-лары Хандагайтыда арга-арыг ажил-агийыңа дужаар. Ду-жааттыг документилер 15 азы 30 хонук дургузунда болу бээр. Ооң чөпшээрелин алгаш, одаар ыяжын белеткеп эгелээр. Одалга хереглээр ыяшты бир чылда-ла 18 кубту белеткеп алыр ужуруг. Тудуг кылырынга ажыглаар ыяшты 300 куб чедир кезип ап болур. Ооң соонда бо тудуг ыяжын 50 чыл болгаш чөпшээрээр, бир кижин чүгле чаңгыс катап алыр эргелиг. Арга-арыг ажил-агийыңа чон-биле чарып ап турар керээни 1 чыл хуусаалыг болур. Ыяш ажил-агийыңа талазы-биле керээде шуптузун тайылбырлап бижиң каан. Ону кончуг кичээңгейлиг номчуп алырын чонга сүмелеп

олур мен. Чамдык улус ол ке-рээни шуут номчуваан болур, ынчангаш хажыдышкыннар кылып, торгаал төлээр ужурга таваржырлар.

— Ынчаарга чөпшээрел би-жиң чокка ыяш кезип болбас-тыр. А найысылалдан чоок Тайга станциясында хайыраан ыяштарны кезип ап турар улус база бар болгай. Бо талазы-би-ле кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Кончуг шын айтырыг-дыр. Кызыл хоорайдан ырак звес боорга, чамдык чурум чок улус ыяшты кайы хамаан чокка оорлап кезип ап турары харааданчыг. Бистиң килдистин ажилдакчы-лары удаа-дараа үнүшкуннерни кылып, хайгаарап турар бис. Ынчап турда-ла, тайга-сынның ногаан арга-эзимин шаарар-тыптарлар. Долгандыр турар бойдушту камгалавайн, үрөп ту-рар улуска, шыңгы доңгуданы берип, торгаалга онаап, суд дамчыштыр херээн көрүп турар. Ынчангаш чонга сүмелээрим болза, кара туразында душкан-на черинден ыяш кезип болбас база тайга-сынга чораш, өрт айылын болдурбайн, долган-дыр турар хүрээлелисти кам-галап, хайгаарап чоруулуңар деп кыйгыра-дыр мен.

— Айтырыгларга харылап бергениңер дээш четтирдим. Ася Тюлюш чугаалашкан.

ХАРЫЛЗААЧЫЛАРНЫҢ СПАРТАКИАДАЗЫ

Тываның харылзаачылары боттарының профессионал байырлалына уткуштур спартакиаданы эгелээн. Ында 11 команда киржип турар.

Ийи хүннүң дургузунда маргылдааларның киржикчилери волейболга күжүн шенешкенер. Белең эвес спортчу демиселдин түңнелинде бирги черни «Тыва-связьинформ» коллективинин «ТСИ-1» деп найралдыг командазы алган. Ийиги черни – РТПЦ бүдүрүлгениң база үшкү черни «Почта России» коллективинин «Почта-1» командалары алганнар.

Командалар бут бөмбүүнге база маргылдаа эрттиргенер. Аңаа база бирги черни «ТСИ-1» алган. Чаңыл езугаар харылзаачыларның спортчу байырлалы май 7-де төнөр, шилчип чоруур кубоктуң ээзи ынчан билдинер.

Бистиң корр.

ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛ-ГАЗЫНЫҢ ХҮНҮН ДЕМДЕГЛЭЭН

Апрель 21-де Тус чер бот-башкарылгазының хүнүн бүдүн чурт демдеглээн. Бистиң республиканың удуртукчулары апрель 22-де Кызыл кожуун чагыргазының бажыңыга бо хүнге тураскааткан байырлыг хуралды эрттирген.

Тыва Республиканың Тус чер бот-башкарылгаларының чөвүлелдеринин ассоциацияның болгаш Кызыл кожуунун Төлээлекчилер хуралының даргазы Степан Достай республиканың кожууннарының тус чер бот-башкарылгаларының удуртукчуларынга профессионал байырлалы таварыштыр байыр чедиргеш, республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолга сөс берген.

Шолбан Валерьевич Тыва Республиканың кожууннарының болгаш хоорайларының тус чер бот-башкарылгазының органның удуртукчуларынга оларның амыр-дыш чок ажил-ижинге чедишкinnerни болгаш амгы соңгулда мурнунуң нарын үелерин төлөптүг эртерин күзээн.

Оон аңгыда республиканың Баштыңы удуртукчу бүрүз хамааты туружун быжыг тудуп, аныяк салгалдың сонургалын, үзөл-бодалын чаалап алыры-биле интернет четкизинин үезин шын билип ажилдаарын күзээш, ажил-ижинге чедишкinnerни чедип алган удуртукчуларны шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы – Баштыңының өөрүп четтиришкinnerниг бижии болгаш Хүндүлел бижии-биле А. Ооржак (Балгазын), Б. Монгуш (Чөөн-Хемчик), М. Иусов (Би-Хем), М. Кызыл-оол (Барыын-Хемчик), К. Седип (Бай-Тайга) оларны шаңнаан.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Кызыл кожуун чагыргазының даргазы Валентин Енданга тывыскан.

Хурал тус чер бот-башкарылгаларының девискээр чөвүлелин тургузар, чыл санында спартакиаданы организаастаар, аргадуржулга солчур талазы-биле хемчеглерни алыр деп шиитпирни хүлээп алган.

«Шынның» корр.

КАВАЙЫНДАН ҮНДҮР КЫЛАШТАЙ БЕРГЕН

одная Республика
ая Конституция из 22 статей.

«Тыва – бистиң өргэзвис» деп бот-тывынгар артистериниң юбилейлиг түңнел көрүлдэзинин оюннарын көргөш, сагыш-сеткилимни ханызы-биле өөрткен бодалдарымны хүндүлүг номчулчурлары-биле үлежиксээш, бо чүүлүмнү бижидим. Тываның бот-тывынгар уран чүүлү ам кавайындан ушта кылаштай бергенин эң-не бир дугаарында демдеглекседим.

Амгы үеде көдээ черлерде чурттап чоруур уран чүүлге хандыкшылдыг оолдар, кыстарывыс, улуг-даа назылыг бот-тывынгар дээр артистеривис ам шуут мергежилинин талазы-биле профессионал уран чүүлдүн мастерлеринден бичии-даа дудак чок, а харындаа чамдык таварылгаларда шынарының талазы-биле олардан безин артык бедээнин болуп эрткен көрүлдениң түңнелдери көргүстү.

Оон бир тодаргай херечизин мөөрейиниң тиелекчилери Улуг-Хем кожуунун уран чүүл мастерлеринин көрүкчүлөргө бараалгаткан оюн-тоглаазындан көрдүм. Улуг-хемчилериниң чаңгыс чер-чурттуу, Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник

Кыргысович Кудажының «Уйгучок Улуг-Хем» деп өлүм чок чогаалына үндезилээш, кылып алган сценарийи Улусчу чогаалдыг төвүнге ону көрүп келген чонну кайгаткан. Тыва, шынап-ла, бистиң улуг өргэзвис-тир деп чүвени олар кайгамчыктыг уран чүүлүнүң янзы-бүрү аргалары-биле дамчыттылар.

Улуг-Хемниң танцы-сам оюнунда бот-тывынгар артистериниң ниити көргүзүүн тургускан режиссеру Аржаана Доспанның кылып чоруткан ажилына залга олурган уран чүүлдүн өгбелери Клара Чамыяновна Сагды, Кара-Кат Очур-оолович Ооржак болгаш өскелер-даа дыка бедик үнелелди берип олурдулар.

Кайгамчык танцылар тургузукчузу Алена Дөңгүр-оолдун тургускан танцы-самын бистиң республиканың эң-не шыырак дээн профессионал тургузукчуларындан артык чыгы-дыр дээрден башка, чүнү чугаалаар боор. Эң ылаңгыяда «Игилсамы» деп танцыны онзагай тургусканы дээр-ле тыва уран чүүлдүн танцы-сам оюнунда чаа аядыышкын деп болур.

Улуг-хемчилериниң уран чүүл

кылган болгай. Ол үеде Ч. Хемчик кожуунун бот-тывынгар артистери массалыгының тыва-зы-биле бүгү Тывага диңмиле турган.

Ону дорту-биле удур ажилга Чөөн-Хемчик райкомунун даргазы чораан Ш. Давааевич Куулар ук кожуун аныяктарының ортузунга чүүлдүн массалыг чоруун чалыр дээш, улуг ажилды кычорутканының түңнелинде кожуунун бот-тывынгар артистери бүгү Тывага диңмиле ганнар. Ш.Д. Куулар кожуун бот-тывынгар артистерин зылче кээрде, боду удур боду киржип турган болдур и. Амгы үениң байдалы-б алыр болза, Шулуу Даваа

мастерлерин углап-баштаар ажилга кожуунун чагырга даргазы Мерген Кыргысович Анай-оолдун кирип болгаш кирип чоруур үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг деп чүвени эскерип ордум. Ук көрүлдө Тываның өске кожууннарының бирги удуртукчуларындан чаңгыс-даа дарганы залга олургаш, боттарының бот-тывынгар артистерин деткип, хей-аът кирип турганын көрбедивис.

Бо бот-тывынгар көрүлдө даргаларның киржилгезин көргөш, боданып ораарымга, эрткен вектиң 70-80 чылдары сагыжымга кирип келди. Ол үеде бистиң республикага бот-тывынгар уран чүүл бут кырынга туруп, хөнүп эгелээн үеде көдээ черлериниң бот-тывынгар артистери бир бурунгаар базымны

Куулар ышкаш, чону-биле харылзаалыг удуртукчуларны бирээзинге Мерген Кыргысов Анай-оол хамааржыр-дыр. М. Анай-оол кожуунунга чүгле ура чүүлдү эвес, а күш-культура болгаш спортту сайзырадыр ажилга база төлөптүг үлүг-хуузу кирип турар. 2015 чылдың түңнелдери биле улуг-хемчилер «Спорт элита-2015» деп кожуунна аразында мөөрейиниң база тиилекчилери болганын билир бис.

Ук фестивалды көрүп олгаш, республиканың кожуу бүрүзүнден келген бот-тывынгар артистериниң танцы-сам хөйүнү ырын, чаңгыс кижиниң даа күүселделериниң үезинде оларның кедип алган тыва хевин залга олурганнар магадап, көрүп олурдувус. Чер бүрүзүндө национал идик-хеп даараар уран-шевер мастерлериниң саны көвүдөп турары өөрүнчүг. Оларның быжып даараан хевиниң угулзалаары, ниити хевир бот-боттарында дөмөйлөшпези-биле база онза-ла чорду.

Чараш аялгалыг ырылар, уран-шевер самчылар тыва хөгжүм херекселдерин игил, бызаанчы, хөй кижикиржикчилер хөйүнү ырының күүседикчилериниң төрзүн чери – өргээзин мактаан фестивалындан кылган фоторепортажымны силерге бараалгаттым. Хөй номчурунун орнунга чаңгыс катап көргени дээр дээр ийикте.

Владимир ЧАДАМБА
Авторнун тырттырган
чуруктары

Мергежилиниң тергиини

ЫНАКШЫЛГА БҮРГЕТКЕН АВА БАШКЫ

ажымдан ойнап өскөн эжим
...нда чоргаарал-биле сак-
...ор мен. Дыңнаарымга-ла,
...е шаңнал алган боор: ТР-
...Дээди Хуралының база ТР-
...Төлээкчилер хуралының,
...Өөредилге болгаш эртем
...РФ-тиң Өөредилге
...гаш эртем яамызының
...дүлөл бижики; кожуун
...газының даргазының «Эң
...класс удуртукчузу» деп

Любовь Санчатовна.

тызының, «Мөңгүн-Тайга
уунуң алдарлыг ажил-
чызы» хүндүлүг аттын эди-
чизи. А 2015 чылда аңаа
Россия Федерациязының нии-
өөредилгезиниң хүндүлүг
«Дарга» белик атты ты-
кан. Ооң өөреникчилери
хөй-хөй конкурстарның,
олимпиадаларның тирикчилери.
Хөй чылдарда өөредилге

лекчилеп, мето-
диг каттыжыыш-
удуртукчулап,
паның профэви-
организация-
удуртуп келген.
еникчилериниң
легаларының
гаш чаңгыс чер-
тугларының хүн-
ел, ынакшылын-
үргеткен эжимни
н чоргаарал-биле
нның» номчукчу-
аңа таныштырар-
мен. Ол дээр-
ур-Аксының ийи-
ар ортумак ниити-
г школарының орус
болгаш литература
чызы Любовь Сан-
чатовна Дада-дыр.
гашкы шаавыс
-ла солун эрткен:
ска чаңгыс партага
дүвүс, даг баары-
жаан сулуг дамы-
а чу нуп, Хемчикке
ип, кудумчувуста

ан шыкка орай дүжүп, сыл-
тар караа чайынналдыр
ннежи бергиче дээр ши-
дааштыг ойнап-хөлээр бис.
дыка зрес, каткыжы, оюн-
так кижилер. Ооң каттыш-
карктарының оду кезээде
ал чоруур.
Люба бичиизинден-не аажок
ар, арыг-селиг, ажилгыр, ке-
болган. Бажың-балгадывыс
тап, кылыр ужурулг ажил-
чысты кылып каапкаш,
улуг өрээлдерлиг, делгем
анынга ойнап эгелээр бис.
Бир-ле чүвени чогаадып
кээр. Сайзанактаанывыс-
ажыңнарывыс мырыңай
өрээлдерлиг болур. Кады
эн оол дунмаларлыг бис:
дунмам Боря, Любаның —
биле Слава. Боря дыдыраш
чаштыг боорга Люба ону

аажок чаптаар, мен Люба ышкыш
каттышкык болгаш улуг карактар-
лыг Юра биле Славаны аажок
чарашынар мен. Оларывысты
көгүдүп тургаш, ойнадып, хир-
чамга, довуракка борашпазын
дээр, канчаар-даа таарыштыр
ойнадыр бис. Хөй кезинде олар
— өөреникчилери, а угбазы баш-
кызы алаар. Ынчан-на Любага
башкы авазын дөзөп салгаксаан
күзөл төрүттүнүп келген турган
боор деп бодаар мен. А мен
садыгжы-ла болуп турарымны
сактыр-дыр мен. Авам-ачам бүгү
назыда райпога ажилдап келген
болгаш-ла ындыг турган боор
мен. Школа соонда, шынап-ла,
садыгжылап ажилдаан-даа мен.

Авазы Тамара Алдын-оол-
овна Шөмбүл эге класстарның
орус дыл башкызы мергежилдиг.
Каа-Хем кожуун чурттуг болгаш
арыг орустап чугаалаар. Ынчан
ол Тээлиге уруглар садының эр-
гелекчизи, хүндүткелдиг башкы
турган. Ол чай чок, ажилдап чо-
руй баар, ынчангаш бис оларның
бажыңыга ойнаар турганывыс
ол. Чамдыкта Люба биле мени (та
чүге херек турганывыс ол ийик)
авазы ажилынче кезээликтей
эдертип аар. Уруглар садынга
хөй ойнаарактар аразыга ойнап
мага ханмас турган бис. Бодаа-
рымга, орайга кири ажилдаар
апаргаш, бисти эш тыртып турга-
ны ол боор. Чанарда, шынап-ла,
имир дүшкенде кээр турдувус.

кирип кээр. Башкы уруглар бис-
тер-биле орустап чугаалажыр
турган: «Играете да, дети, а уроки
сделали? Давайте проверим» —
дээр, Люба: «Да, мам, сделали,
проверьте, пожалуйста» — дээр,
кыдырааштарын чанынга салып
берип тура, бисче бажы-биле
«чаныптыңар» деп имней каап-
тар, бүдүү оожум үнүптер бис.
А ол авазыңа шайын изидип,
кежээки чемин белеткеп кирип-
тер чүве.

Эштери бистерни Люба ча-
раштаксаар, чогаадып-чогаа-
дып хепкерер. Бирде боду мода
көргүскөш туруптар: ынчан орун
шыгыглары, соңга тюльдери, ар-
гып каан салфеткалар, авазының
янзы-бүрү чараш косынка ар-
жыылдары, моюн долгаарлары,
курлары, сырга, чинчилери, шля-
палары, шаараш хол халтары,
костюмдары дизе-ле, шүптүзүн
ажыглаар. «Сценага» ол анаа-ла
кылашавас, ырлап, танчылап,
Чарли Чаплиннеп, Любовь Ор-
ловалап шаг боор. А көрүкчүлери
бистер ооң үнүшкүн бүрүзүн изиг
адыш часкаашкыннары-биле ут-
куп, үдээр бис.

Мен Люба сугга-даа, ол мээң
авам-ачам сугга-даа хонгулаар
бис. Ынчан иелээ шуглак адаанга
чыдыпкыш, удур-дөдир солун чу-
гаалажып, чогаадып тоолдажыр
бис. Люба коргунчуг солун чугаа-
лар, аза-четкер дугайында аажок
чогаадып салыр, дыка коргар
бис. Боду чогаадып,
чыдар хиреде мээң-
биле деңге караңгыда
сириңейнип коргар,
адак соонда алгыр-
жыпкыш, куспакта-
жыптар бис.

Любаның ачазы
аныяанда-ла чок
апарган дээр чораан.
Ачазының болгаш
кырган-ачазының
дугайында улуг чор-
гаарал-биле сактып
чугаалаар кижилер.
Санчат Салчакович
Шөмбүл көдээ ажил-
агы техникумун
дооскан, мал эмчизи
мергежилдиг чораан.
Кырган-ачазы Салчак
Араптанович Шөмбүл
хоочун башкы, төөгү
башкылап, удуртур-
баштаар черлерге
ажылдап чораан дээр
кижи.

Эжим авазының
ажылының аайы-биле
өске кожуунче көжүп чоруй баар-
га, дыка-ла чоктанчыг болган. 8
класска чедир аажок чагаала-
жып келген бис. Холунуң үжүү
дендии чараш кижилер. Чагаалары
дыка уткалыг болур. Мен та кан-
чаар бижи, харыылап турдум
ыйнаан. Ылап-ла ужуражы бээр
бис дижип турарывысты эки
сактыр-дыр мен. Шынап-ла, шко-
ла соонда эжишкилер бистерниң
оруктарывыс Кызылдың педа-
гогика институтунуң филология
факультетинге баштажып келген.
Өөрээнивистен ол дүне база
даңгы атсы чыгыгы чугаалашкан
ийик бис.

Институтту доозуп турувуста,
Люба менээ (3 аңгы өңүг) борбак
шокарларлыг (горошек) пөстөрни
холуштуруп тургаш, дендии ча-
раш сарафан даарап берген. Ол
сарафанны кеткеш-ле, душтук

кыс апарганымны кайын ут-
тур мен. Таныжым-биле эн-
не баштай кады тырттырган
чуруувуста база эжимниң
ол даарап берген чараш са-
рафанын кедип алган орап
ийик мен.

Ажылым аайы-би-
ле Мугур-Аксынга бо-ла
сургакчылап чеде бээр
мен. Соңгазындан бакы-
лаарга ыдык Ак-Баштыг
дуп-дужунда бо харап ту-
рар эжимниң чылыг, чы-
рык бажыңыга хонуп-
дүжерим албан. Любовь
Санчатовнаның бажыңы
шаанда тип чораан сайза-
наавыс ышкыш кайгамчык
каас-чараш, арыг-селиг.

Т.А.Шөмбүл уруу-биле.

Юра, Слава, Люба.

Шөмбүлдөр дун уруу Любаша-биле.

Аңаа ол өөнүң ишти, Полинов
Салчакович Дада-биле аас-ке-
жиктиг чурттап, ийи оол, ийи
кысты өстүргеннер. Полинов
бистиң үеживис. Биче сеткил-
диг, хүндүлээчел, баштак кижилер.
Хүлүмзүрүп азы каттыра бээр,
дам-на сыгыгыр карактары шуут
көзүлбейн баар, чаптанчыг. Мөге
шыырак, хүрежир, 90 чылдарда
шыырак сайгарлыкчы чораан.
Олар дыка шыырак чурттап-
амыдырап, ажилдап чордулар
ийин, бир эвес өлүм элекке ону
чырык өртемчеден чарып алгаш
барбаан болза, эживис Любовь
Санчатовнаны (орустап чугаа-
лаар болза, он до сих пор бы
носил на руках) ам-даа өпейлеп
чоруур ийик, оозунга аажок кижиле
болгай.

Дыка берге үелерни эживис
эрти. Ажы-төлүн демей-ле бут
кырынга тургузуп, эртем-билигге
чедирип кагды. Ам бо хүнде боду
чараш, сеткили чараш эживис
өөреникчилериниң, уругларының,
уйнуктарының ынакшылынга
бүргедип чурттап чоруур. Уруг-
лары машиназын мунуп алгаш
халдып кээр, магалыг, авазы
кааа чедириңер дээр-дир ынаар
халдып-ла ораптар. Ол боду база
40 ажыг чыл чолаачы стажтыг.
«Лада Калиназы» кыжын-чайын-
даа тура дүшпес.

Өршээ, ынчалдыр-ла орууңар
кезээде ак, чорууңар чогуңур-ла
болзунам.

Светлана БАЛЧЫР.

Чуруктарны өг-бүлө архивин-
ден алган.

Дадаларның өг-бүлөзи.

Тамара башкы суурувуска көскү
чараш кижилерниң бирээзи деп
магадап көөр турдум. Ол дыка
чараш, каш аңгы костюмнерлиг,
платьерлиг. Сумкаларын ол
хевиниң аайы-биле таарыштыр
өң аайы-биле тудар. Шляпага
дыка тааржыр. Ооң косметика
аймаан бүдүү ажылап, улуг улус
болуп, амырап-ла турар бис.
Духилериниң чыдының чаага-
йын! Тамара Алдын-ооловнаның
прическелери караамга ам-даа
чуруттунуп келир. Башкының
прическа чок турганын черле
сагынмас-тыр мен. Бажың чугай-
лап турда безин көөргө, дыдыраш
чажы көстүп турар кылдыр ко-
сынканы дыка чараштыр шарып
алган боор.

Бирде оюнувуска алааккаш,
шак-үениң эрткенин-даа билбес
бис, бир көөрүвүске авазы бо

ШЫНЫН ТЫВАРЫН ДИЛЕП ТУР БИС

Бай-Тайганың Кара-Хөл суму-зу Кызылдан 400 ажыг километр ыракта, Алтай болгаш Хакасия-биле кызыгаарлажып чыдар Тываның бир онзагай чараш булуңнарының бирээзи. Бо үеде ажил-агыйы чок кижилерге чурттаар оран-савазын кылып алзын, мал-маганын өстүрүп, ажи-төлүн доруктуруп кижизитсин дээш, биче бүдүрүлгелерни ажилда-дыры дээш, ТР-ниң Чазаның Даргазының чарлыктары, шиит-пирлери болгаш төлөвилелдери бистерге чурттаксанчыг, сонуурганчыг сеткилди оттуруп турар.

Сумувустуң амыдыралы, ынаар чедер орук-чирик экижи олары дээр-ле Чазактын, Республика Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун ачызы, Ындыг-даа болза, сумувустуң чагырыкчы чораан Долбан-кыс Хертектиң ажилдап эрткен үезинде четпес таларын «Шын» солунга бижир уjurга таварыштывыс.

Чоннуң амыдыралыг эки-даа, багай-даа таварылгалар турар. Сумуга ажилдап чораан чагырыкчывыс чоннуң амыдырал-чуртталгазы, мал-маган өстүрери, чоннуң кадыкшылы ышкаш чугула айтырылгарже кичээнгеи сула салып, үнүшкүн кылбайн, Кара-Хөл биле Кызыл хоорай аразында хат-салгын-биле демей шаап чоруп турган. Даргавыс үстүнде даргаларга бодун мактанарына кончуг арга-дуржулгалыг аларган турду. Чазактын деткимче берип турар акшазын шын эвес ажыглап, аас-биле ол-бо мегелеп, чогуу-на сумунуң чурттакчы чону дээш ажилдавайн турганын чон билер. Ынчангаш чон ону херекке албас, хурал-суглаага сонуургалы кошкак, иштинде бодап олурарлар.

Долбан-кыс Тановна Хертек бодунуң эрге-дужаалын соора ажыглап алгаш, бодунга кажар, меге аргалар-биле сумунуң чонунга көрдүнген деткимче акша-көпеекти, өнчү-хөреңгизин, машина-балгадын шын эвес ажыглаанын «Шына» парлап үндүрери-биле барымдааларны киридивис.

Бирээде, эрги көвүрүг септелгезинге 400 муң рубль акша үндүрген турган. Ону канчаар чарыгданын чон сонуурган турар. Ол септелгеге балды-хирээ тудуп көрбээн кижилер киришкен болуп турар, а хоочун шевек кижилер каш-ла кижилер киришкен болгай, а акшаны канчаар чарыгданын документизин көдүрери чугула.

Ийде, ажил чок дээш ажилга хаара тудар төптен 60 муң рубль акша келген, ол акша-биле чүнү-даа кылбаан. Ол акша-биле чаңгыс чүк машиназы бок сөөрткен аттыг болган. Ол ажилчыларга муң рубль берип, а чамдызынга шуут бербээн, аразында өкпележил турда, ол факт үнүп келген. Каш-ла кижилер ажилдаан аттыг болган. А артканын кайнаар чарыканыл?

Үште, чагырганың учедунда турган УАЗ табетка машиназы шагда-ла чок. Ол хиреде машина саазын кырында бар турар, чолаачының шалыңы чоруп турган. Бо акшаны кым таарыштырып турганы база илдең, эрге-дужаалын шын эвес ажыглап турганы ол, а машиназын шагда-ла садыпкан турганы шын.

Дөртте, чоокта чаа болган суг халавынга чонга бээр уjurлуг көрүп каан акшазының үлелгезинде, сумунуң ажилдакчызы специализи банкыга аппарып олурт-

каш, чондан хөй акша тыртып ап тургаш, чагырыкчы Долбан-кыс Тановна эрге-дужаалын шын эвес ажыглап тургаш, Кара-Хөл чурттуг күш-ажылдың хоочуну, үлгерлиг ие Долзан Базыровна Хертекке туттурган. Ооң соонда Д.Т.Хертек бодунуң ажилдакчызын буруудаткаш: «Чүге Доораларның акшазын тырта берген сен, аас-дылдыг Долзан Базыровнаны билбес эвес сен» — деп кончуп турган, а оон өске чединмес, перук, бөдүүн кижилерден та чеже акшаны олчалап алган чүве?!

Беште, кожуунуң приют акшазы болур 96 муң рубльди алгаш, чипкен, ол акша дээш Чодураа Сегбе түрзүн. Арын-нүүр чок даргавыстың барып-барып приют өрезин кажан эгидер ирги азы эгитпес бе? Когараан хоргадап даргазы Чодураа Комбуевна эзержип тургаш, хөлдүң №28 хемезин дилеп алгаш, приюттук балансызынга хергелеп турар.

Алдыда, И.В.Чуев сумувустуң чону-биле уjurажып кээп, хөлү-вустуң бажындан бээр чорааш, хөлге аргыжары-биле хемечи албан-дужаалды тударын шиитпирлээш, 4000 рубль шалыңы тургузуп берген. Ол көрдүнген акша хөл бажының чонунга ажыглааттынмаан, харын-даа Д.Т.Хертектиң ашаа Шолбан Хертек болгаш өскелер-даа ап, ажыглаан болуп турар. Ол чылдан эгелээш, ону өскээр чарыгдаан түнүн үндүрери негеттинип келген. Каш-даа чаа моторну хөл чону садып ап, аргыжып болуп турган. Хөлге болган чок-ла айыыл-халап база багай эрги хеме моторларындан болуп турары база-ла чагырганың ажил-агыйжы эвес, сагыш салбайн турарындан чон коргаш, качыдап келгенин сайгарып чугаалажыры чугула.

Чедиде, Д.Т.Хертек бистиң сумувуска Чазактын бергени ЗИЛ-131 автомашинаны бодунуң кады төрээни угба-честезинге белекке берипкен. Хар улуг кыжын сумувус чурттакчылары, көдээ чон, бо машинаның ажыын көрбээн.

Чаа кылдынган көвүрүүвүс үрелип эгелей берген, бо талазы-биле чаа ажилдап эгелей берген даргавыс Чойган Дандар сагыш салыр болза эки. Көвүрүлгелерниң кажаларының аспаа чок, иштинден кижилер дужактар кылдынмаан, даштары эвээш болуп турар.

Сесте, өскүстөргө туттурган бажыңны өскүс эвес кижилерге бергени хоойлуга дүүшпес. Оон аңгыда янзы-бүрү, ооң иштинде үер-чайык дээш келген акшаларны суурда, көдээде төрөл, ажи-төлдериниң санын шуптузунга киригеш, бодунга шигээдип, бузуруп алгаш, кара дашка харыылыг дээн ышкаш оларны өскүстер бажыңыга олуртуп кааны ол бооп турар.

Бо бүгү бистиң көргөн, эскерген бадыткап болур чүүлдеривис-тир. Ооң эргезин шын эвес ажыглап алгаш, үлгеткен чүүлдери оон-даа хөй дээрзинге бүзүрөп, аңаа хамаарыштыр хемчегни алырын диледивис.

**Анатолий КҮЖҮГЕТ болгаш
Максим ИРГИТ шупту 33 кижиле
ат салган.**

Редакциядан: Бистиң редакцияга мындыг дүвүрөнчүг чагаа келген, ону парлавас арга чок. Чагаа хөлүн эрттир улуг хемчээлдиг болганындан кызыра парладывыс.

ХАМААТЫ ТУРУШТУҢ ЧОГААЛЧЫЗЫ

«... чогаалчы кижилер төрзүн чонунуң эрге-ажыын камгалаар...»
(А.А. Даржай «Чалча-даа, хөдөл-даа эвес...» деп номундан, а)

(Уланчызы. Эгези №46
(18779) «Шында»).

Совет үениң хоруглуг үелери эртип турган, 1980 чылдарның ийиги чартында эде тургузуушкунуң ажык-чарлыг үези келген. Башка, херекке шыгжап чорааны чок кижилериниң, ол ышкаш билдингир күрүне ажилдакчыларының репрессияга бастырган салым-чолун чонга ажыдар, арыг адын катап эгидер сорулга-биле А.А.Даржай 1987 чылдан бээр күрүне архивтеринге ажилдап, төөгүнүң бижиттинмээн арын-нарын чырыдып эгелээш. Бо чылдарда Күрүнениң айыыл чок чорук комитетиниң хоочуну (КАЧК - КГБ) А.Борбак-оолдун «Бүрөн ховузунуң сактыш-кыннары» деп ному болгаш өске-даа чүүлдери солуннарга парлаттынып турган. Ынчан бо чүүлдер тыва ниитилелге чидиг чугаа, резонансты болдурган.

Бүрөн ховузу — ээлиг коргунчуг черлериниң чурумалы: «Элезинин кудай үндүр | Эргийштелдир хадып чыдар». Бо кыска уран-чечен чурумалда коргуушкун-даа, сагындырыг-даа, кыйгырыг-даа кирген. Эргийштелген довурак-доозун — аза-бук дугайында бодалдарны оттурар, кудай-дээрни адаан сагындырыг — амы-тын болгаш дээди шииткелдин айтыкчызы, элезинниг бүүрелчиннерни көдүргөн хат — амгы болгаш келир салгалдарга кыйгырыг-кичээндириг.

Бо шүлүктүн кол «маадыры» — үннер. Олар, уjur-чурум сагып хөөржүттүмээн, нүгүлдөткөш боолаттырган буруузу чок маадырларның үннери бооп ам-даа дыңнал-бышаан:

Уе-човуур, каргыш, халак
Уюкталдыр куттулуп кээр.

Аттырганнар кагжаң сөөгү
Каңгырткайнып турары-дыр.

Каш янзы кижилер үнү.

Хоолаан хат, дүвү өттүр
Хомудаан үн чаңгыланар...

Ол үннерден төөгүнүң 1980-90 чылдарда-даа, ам-даа «ажыттынмаан, бижиттинмээн арыннарын» номчуур бис:
Адыг-Түлүш Хемчик-оол:
— Актыг черге тыным үзүп,
Адып каапты.

.....Оңгар каскаш,
Олче бисти сектер ышкаш,
овааландыр хөөп каапты.

Японнарга саттынган деп,
Яла меңээ онаадылар.

Мени — Оюн Танчай дээр
ийин...

Кижилерниң салым-чолун, чоннуң чөптүг амыдыралче чүткүлүн үзе шаап келген чагырып-башкарар күрүне тургузуунуң каржызын, чеже-чеже кижилерниң амыдырал-чуртталгазынче шургул, таптай басып, хөмөлөп келгенин шүлүкчү боолаттырган маадырларның мурнундан мынчаар сөглээш:

Өскүс-чавыс ажи-төлүм

Өршээңер деп дилээн

ийик мен...

Ынчалза-даа шииткел чок-ка каш-ла кижиниң холунуң үжүү-биле шиитпирлеп турган үелерде маадырларның өлүм чок дидимин, чайлаш чок туруштуун шүлүкчү А.Даржай сагыш-сеткилге чаңгыланып, таңмаланып артып каар кылдыр өткүт, чидиг одуругларынга дамчыткан.

Чидиг бижек бизин чылгаайн,
Шивиштин-даа чорбаан мен.
Нүгүл болгаш чыдыг

хоп-тур,

Нүүрүм арыг,

актыым ылап...

...ишти ирик

Идегеттер чорбаан-даа бис.

Мээң чыдар чевээм

чок ийин...

Өлүрүмнү өттүр билгеш,

Өршээл дилеп

чалынмаан мен.

Кылбаан херзэн кижилер канчап,
Кызыл тыны кончуг-даа бол,
Кылган мен деп диттигерил!
Кыдатка-даа, Японга-даа,
Кырым сынар,

саттынмаан мен!

«Бүрөн ховузунда үннер» деп шүлүк политиктиг болууш-куннары чырыткан, хамааты туруштуң илередии. Ол ышкаш эң-не үнелии: кайы-даа үелерде чөптүг-шынныг орук-биле базары белен эвес, кижилер бүрүзүнүң хууда шиитпир, амыдыралчы байдалы аңгы-башка — ооң-на уjurн эгиттинмес чидиргилер хөмө таварып кээр деп шүлүкчү бо чогаалында бодунуң амы-хууда үзөл-бодалын илереткен:

Агартыкчы дидим кижилер
Ак-көк Тываа ынчан турбаан.
Кижилер бүрү сезик алып,
Кирер-үнер чүгүн хынаар
Бодунуң-на хөлегезинден
Болгап кичээр,

коргар чораан.

Шиитпирлиг, дидим үнү-биле хөйже үнгөн, 1980 чылдарда А.А.Даржайның Саян «далай» дугайында бөлүк шүлүктери тыва ниитилелге чаа бодалдарның, күрүне чергелиг шиитпирлерниң быжып кээрине чедирген. «Далайны көрбээн мен», «Саян хөөлбээ», «Чаа-Хөл шынаазының суг хөөлбээне дүжүп кире берген үезинде кырган ирейниң халактап ыглааны» деп чогаалдары чаңгыс дүне чаяаттынып, чаңгыс хун чырык көре бербээн, авторнуң хамааты туружу чоорту быжып, сайзырап келгенин херечилеп турар. Шүлүк ажык болгаш шынчы сеткилдин «төлү» — ооң херечизи ол.

1980 чылдарда Чаа-Хөл шынаазына «Саян далай» «бүдериңиң» мурнунда чер-чуртундан, оран-савазындан хоорлуп көжер салым онаашкан чурттакчы чон чок кижилериниң «сөөлгү өртээлин» база шимчедип, көжүрүп эгелээш. Чевег-хөөрнү хөлзедип турган ырма сынчыг хуннерде чоннуң угаан-сагыжына кайы хире кыпсынчыг өскерлишкуннар, сеткил долуушкуннары турганын — бөгүн бистер чүгле даап бодап артып каар бис. Канчаарга-даа, чүгле

айытканын күүседип чурттаар, кижизиг эвес чорук коргунчуун бодаза-даа, херекке албайн баар, хара-даа хөк бодаар сеткил билдинер-билдинмес-даа турду-даа ыйнаан: кижилерден тоомча чок сеткил делгереп болурунун айып турган. Мерген кыргынар совет тургузугнуң бо болу-куннарына хамаарып — шүлүкчүнүң хөй-ниит сөглээш өткүт үннүг одуу-ры — чөптүг-шынныг бода-коргунчуг болуушкун алыз-барып кандыг чидиргил чедирип болурунун айып чонга чарлаан.

Хамак чон база элдеп —
Хамаан бе дээр апарган
Довук ышкаш хензиг куу
Дора чыгыы

болган-дыр бис

Халак, халак!
Кым ындыг чүве көргөн б
Кым ындыг чүве

Дыңнаан бо
Өлгөн кижини дагын кат
Өске черге хөөржүткени
Сүүрерген ыдыктыг даа
Сүме-Бели, көргөн сен б

Хайыралыг кадайым

Кавайыңны сирлеңнедиң
Кара черден ушта хазып
Хайлыг бачыт үлгеттим
Халак-халак, халагымы-о

Сени катап орнукушудуп,
Сеткилге аар кемни кылды

Чуртта болган өскерли-киннерге хөй-ниитиге иле-кен ажык-чарлыг сөс, ха-ты туруштуң илередии — ка — чоннуң сагыш-сет-культуразын хун бурунуң гелделериниң хир-чамы дээспейн, арыг кадагал-аныяк-өскөнгө кижизиди салдарны канчап чедип боор.

А.Даржайның амгы үе чугула болуушкуннарын эки-багай «чаартылгал-га» үнелели, хамаарып амы-хуунуң көрүжүндөн х-ниитиниң өткүт үнү болуп, х-хөй кижилерни бодандырга

Тываның Улустуң чога-чызы А.А.Даржайның улус-мерген сөзүңге даян-поззияның «чүректерни турар» күжүнүң дугайы сөглээни дег: «Дириг чор-назынында диңмит чокка ч-чап чурттаар», амыдырал-ак-каразын кайызын-даа ч-чарлаары дээр-ле ур-чечен сөстүң эргежок чүг-хүлээлгези болур. Оон ду-йында А.А.Даржай «Наз-күзү» (2006) деп номунда м-чаар бижип турар:

Чүдөренчиг бакты чоокта
Чүдөн хөлчөк тода көрүп,
дыңназа-даа

Караа-кулаа кадык-даа б
Хаптап-кумнап алган

чоруур улус кеве
Оларның ол хайы-биле

Оорлар-даа, дерзиилер-й
көвүдөдү

(«Хугбай бужар карганын-деп шүлүктен).

Уран донг
ТГТШИ-ниң литерату-
секторунуң эргелекчизи.

(Уланчылыг).

ҮЕР-ЧАЙЫК АЙЫЫЛЫ ТУРГУСТУНЗА...

Үер-чайык айыылының дугайында медээ алгаш, кижилеринерге, кожоларыңарга ол дугайында ададып, назылап кыраан болгаш аарыг кижилерге алажыңар. Документ, идик-хеп, элээн каш хонук тузунда чиир аш-чем, эм-таң аймаа дээн хевир-эргежок чугула, херектиг чүүлдерни шуптузун улуг барбаже белеткеп суп алыңар. Документ-ни суг өтпес халка аңгылап сугар.

Кижилерни чайладып көжүрер бетинде бажыңны бүрүн арттырары-биле дараазында чүүлдерни аар:

суг, газ, электрини өжүрер;

суугуда отту өжүрер;

үстүкү каъттарже (сери иштинче) үнелиг чүүлдерни, аргыңни дажып сугар;

соңга болгаш эжиктерни хаар, эргежок чугула тава-ада бирги каъттарда соңга болгаш эжиктерни калбак тар-биле дуй кадаар;

үстүкү каъттарже үне бээр, бир звес бажың чаңгыс болза, сери иштинче азы кырынче үнер;

дуза келгичеже чедир үстүкү каъттарга, база ол ыш-теректер кырынга азы оон-даа өске бедик черлерге ар, силерни дүрген тып алыры-биле камгалакчылар-дээден бериңер;

айладып көжүрер дугайында медээни алган дораан азында чүүлдерни белеткээр;

документилер, улуг өртектиг, үнелиг чүүлдер, эм-аймаан;

сезон аайыңга дүүштүр каш идик-хеп;

каш хонук дургузунда чиир аш-чем.

Бүгүнү чыып алган соонда, айыыл чок девискээр-

лерже чорудары-биле чарлаттыңар эвакуация пункту-зунче баар.

Хеп-хенертен үер-чайык болган таварылгада, ол ышкаш суур азы хууда кодан девискээрин суг хөмө алган таварылгада мал-маганын айыыл чок черлерже дүрген-не сүрүп алпаар. Чоокку айыыл чок бедик черлерже үнер, сугга организаастаар эвакуацияга белен болур. Суг-биле кызыгаарлаттыңар, дуза хереглеп турар кижилерни камгалакчыларның өй-шаанда тып алыры-биле таарым-чалыг байдалдарны тургузар:

а) чырык үеде — көскү, бедик черге ама пестү азар;

б) караңгы үеде — чырык дамчыштыр медээлер бээр.

Бир звес ховуга, арга-арыгга суг алган болза, дүрген-не бедик черлерже үнер. Бир звес ыңдыг черлер чок болур болза, ышкы халбактанып үне бээр. Сугга кижини тудуптар хире бүгү-ле чүүлдерни (чудук, доорбаш, манза-лар, ыш эжиктер, доскаар, автомашиналар дугуйлары дээш, оон-даа өске) ажыглаңар.

Сактып алыңар! Суг алган черлерде үер суу-биле холушкан аш-чемни чивес, хайындырбаан суг ишпес.

Девидеп дүвүрөвөңер, хөлээшкин чок, шиитпир-лиг дүрген хөдөлүңер!

Онза байдалдың болгаш канчаар алдынар чурумнуң дугайында тайылбырны кончуг кичээңгилейг дыңнаңар. Силерниң-биле харылзайырда, телефон харылзаазы хостуг чедер кылдыр, эргежок чугула звес болза, теле-фон ажыглаваңар.

Онза байдалдар тургустунган таварылгада «101» чаңгыс аай камгалал телефонунче долгаар, шупту мобильдик операторларда соталыг харылзаа — «112».

ӨРТКЕ УДУР ОНЗА ЧУРУМ

Тыва Республиканың Чазак апрель 25-тен эгелеп май 15-ке чедир күштүг болур өртке удур онза чурумну киригген. Ол дугайында доктаалга Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы Владимир Фалалеев атты салган. Доктаал езугаар айыттыңар үе-хуусада хамаатыларның арга-арыгларга турары, олче транспорт аймаан кири-ри кызыгаарлаттыңар. Арга-арыгларже кирерин кызыгаарлаар сорулгалыг тус чер чагыргаларының, арга-арыг камгалаар албаннарның болгаш эрге-хоой-лу камгалаар органнарның демниг күженишкени-биле бөлүк таңныылдарның хайгаарал ажылын организаастаарының дугайында шиитпир хүлээп алдыңар.

Бо чылдың өрт-айыыл үезиниң эгезинден тура арга өрттериниң хып үнген кол чылдагааны хову өрттеринден оттуң арга-арыгларже шилчээни (Арга-арыг ажил-агыының талазы-биле күрүне комитетиниң медээлери-биле 6 арга өрттери бүртүктеттинген), көдээ ажил-агий хереглелдериниң черлеринге болгаш курлавыр черлерин-ге кургаг сигенни, тараа культураларының даялдарының болгаш сыптарының артынчыларын өрттедирин база ол ышкаш хову, шөлдерге одаг кыпсырын хоругдаан.

Өртке удур онза чурум киригген үелерде өрт-айыыл чок чоруктуң ол негелделерин хажытканы дээш, 20.4 КоАП РФ чүүл-биле торгоалдың хемчээлин ийи катап көвүдеткен, административтиг харысалга база онаар. Ол дээрже хамаатыларга 2 муңдан 4 муң рубль чедир хемчээлге; ал-бан-дужалдыг кижилерге — 15000-дан 30000 рубль чедир; юридиктиг черлерге — 400000-дан 500000 рубль чедир.

ХЫЛБЫК БАЙЫРЛАЛЫ

Республиканың уруглар бажыңыңа үш харлыг таңың хылбык байырлалын эрттирген. Шаандан тура и чаштың 3 харлааныңа аймактың улуг өгбелери — үлүг аалчылар чаш кижиниң эге өнчүзүн тургузуп, маганын айтып, белек-сөңүн аңгылап бээр чаңчылдыг ан. Азлитаның чоок дөргүл-төрелдерин уруглар анының коллективи, ТР-ниң Херээженнер чөвүлелиниң азы Людмила Салчак, ТР-ниң Өг-бүле болгаш уруглар териниң талазы-биле агентилелдин даргазы Раиса Гет, Тыва үндезин культура төвүнүн артистери солуп, ап четкен.

Азлитаның ол хун белек-селээ эңмежок болган: Раиса Геттен роликтиг конькилерни, Людмила Салчактан мөңгүн аларны, уруглар бажыңының башкызы Лидия Монгуштан алгаларлыг хааржакчыгашты, республиканың херээжен-чөвүлелиниң кежигүннери Валентина Ондар биле Ольга

йдан национал костюмну болгаш ойнаарактарны улуг шүк-биле алган. Раиса Күжүгет анайны база айыткан. Ол и Азлитаның келир үеде мал-маганының эгези болур. Үндезин культура төвүнүн артистери эштери боттарының онцертин бараалгаткан. Азлитаның эштери боттарының аларын аалчыларга тураскаал кылдыр сөңнээр. Уруглар бажыңыңа хылбык байырлалын демдеглээр. Даа соңгаар эки чаңчыл болуп, улам сайзыраар болунам. Р чедиринишкени, чаагай күзээшкени хей боорга-ла, ү чайгаар-ла бүдө бээр. Өскүс арткан чаштарга кичээңгей, ш-човаашкын эң дээди белек ол дур-ийин.

Бистиң корр.

ЧАА-ХӨЛДҮН АЛГАКЧЫЗЫ

Дегут Монгушевич биле Көпөйек Монгушевна ажы-төлү, төрелдери-биле.

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү, шүлүкчү, хей-ниитичи Дегут Монгушевич Дем-чиктиң 70 харлааныңа, чогаадыкчы ажилының 25 чылдааныңа «Сүзүглелдиг Чаа-Хөлдө судак-талган бижикчивис» деп ужуражылга кежээни Чаа-Хөлдүн Культура одаанга эрттирген.

Бижикчи салым-чаяанныг, кожууннуң сайзы-ралыңа, ажил-ижинге улуг үлүү үнемчелиг, хей-ниити ажилдың идепкейлиг киржикчизи чаңгыс чер-чурттуунга бараалгаткан байырлыг кежээни кожууннуң төпчүткен ном саңында чурт-шинчилел килдизиниң эргелекчизи Динара Доржу ажиткан. Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Станислав Сарбакай, Чазак Даргазының кожуунда бүрүн эр-гелиг төлээзи, тус черде «Чаңгыс демниг Россия» партияның политсовет секретары Урана Седипбей олар юбилярга байыр чедирип, чаа-чаа чогаадыкчы чедиинишкени күзээр.

Чаңгысклассчылары «ТР-ниң спортунуң алдарлыг ажилдакчызы» Николай Шыырап, Кызылдан эмчи Нина Троякова биле англи дыл башкызы чораан Елизавета Манчалмаа олар школачы, чалыы чылдарын сактып чугаалааннар.

Хоочуннар Чөвүлелиниң даргазы Галина Сагаан-дай Дегут Демчик республика деңгелдиг «Ак-көк аржылыгаш» көрүлдезиниң база кожуун, респу-блика спартакиадаларының идепкейлиг киржикчизи дээрзин демдеглээр.

Байырлыг кежээге школа, садиктен өөреникчилер-даа, улуг-даа улус юбилярның шүлүктөрүн номчуп күүседип, ыры-шоорну-даа аралаштырып турган. Кожуун эмнелгезинде диш эмчизи, бард ыраажы Юрий Туң-оол база ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, шүлүкчү, башкы Нина Эртине байыр чеди-рип, аяңныг, өткүт ырларны бараалгатканнар.

Шыдыраа федерациязындан элээди уругларның

спорт школазында шыдыраа башкызы, ТР-ниң шыдыраага чемпиону Алла Кенден, юбиляр 1992 чылдан шыдыраага хандыкшылдыгларны база өөреникчилерни хаара тудуп, Кара-Суг аржааныңа кожууннар аразының маргылдааларын-даа эрттир-генин, 2013 чылда Красноярскиге VI Бүгү Россияның көдээ кышкы спортчу оюннарына киржип, шыды-раачы командавыс — ийиги, ТР-ден ниити коман-давыс база ийиги черге төлөтпег болганын сактып чугаалаан.

Юбилярның шүлүктөрүн композиторлар Каа-дыр-оол Бегзи, Санчыт Дагба база Мерген-оол Нурсат аялгалар бижээр. Оларның чамдыктарын ыраажылар күүсеткен. Кожууннуң төпчүткен библио-теказында ном саңының бөлүктээр база эмгелээр килдистин эргелекчизи Долаана Даспак биле Дегут Демчиктиң оглу Дмитрий юбилярның кожууннуң 60, Чаа-Хөл суурнуң 120 чылынга тураскааткан болгаш «Төрээн черим кижилери» деп документалдыг ном-нарда чүүлдерге хамаарыштыр шинчилел сайгарыл-галарны кылганы солун болган.

Бо кежээге чалаткан аалчылар-даа, киржип келген чон-даа юбилярга байыр чедиргеннер.

Кежээни доозар бетинде сөстү өөнүң ишти Көпөйек Монгушевна берген. Беш ажы-төлүнүң ынак иези, Улус өөредилгезиниң тергини, күш-ажылдың хоочуну, юбилярның быжыг даяңгы-жы, эгин кожа чөленгижи, шүлүктөрүнүн болгаш статьяларының баштайгы номчукчузу, сүмелекчизи, критиги, корректору, хей-ниити киржилгеже, шыдыраа оюннарынче баар хей-аът кирикчизи, деткичизи Көпөйек Монгушевна ажы-төлү-биле сценаже кады үнүп, ужуражылганын организаакчыларынга, аалчы-ларга өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Динара ДОРЖУ, Анай-Хаак СУНДУЙ,

Чаа-Хөлдүн төпчүткен ном саңының ажил-дакчылары.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

1	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия — подготовка — 1 месяц
2	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия — 2 недели
3	Оператор ЭВМ — 2 недели
4	Основы работы в сети интернет — 2 недели
5	Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца
6	Секретарь-делопроизводитель — 2 недели
7	Фермер-предприниматель — 1 месяц
8	Электросварщик — подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.

Справки по телефону: 2-74-26;
8-923-382-88-84; 8-923-541-55-57

Лицензия А №01077 от 12 мая 2009г. Службы по контролю и надзору в сфере образования Республики Тыва.

Школарга, ясли-садтарга тускай

(стендилер, табличкалар, адресстер болгаш чалалга, хүндүлүг бижикир...)

Организациялар-биле керээ езугаар

ажылдап турар.

Өртектер

чиигеттинген!

Кызыл хоорай,
Калинин 23, «Бизнес-инкубатор», офис 2.

Тел.: 8-923-269-0760

Реклама.

СПУТНИКОВОЕ цифровое, эфирное ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Триколор, НТВ Плюс, Континент, Орион, Телекарта

8-913-354-7490 8-923-217-2383
5-25-69 без выходных с 9 до 21 ч.

ВЫЕЗД В РАЙОНЫ
РЕСПУБЛИКИ ДВУХСТОРОННИЙ
СПУТНИКОВЫЙ ИНТЕРНЕТ КИТЕНЕТ
в любой точке Республики

ул. Лопсанчапа, 40 Супермаркет на К
(бывшая АЗБУКА РЕМОНТА) цокольный
ул. Новоселов, дом № 18, ТД "Ке
Тел. 8-983-518-9548 "Спутниковое теле

Профессионал өөредилгени «ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге комбинатының автошколазы

«В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чырыл өөредиринин чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ!!!» деп акцияны чар 7 хуу алырыңа эргежок чугула чүүл — чолаачылыг шынзылганы негеттинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студентилерге) — 1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредир-биле чыыл мал чоруп турар:

«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ» категория чылаачылары;

«А»-биле чыыл чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

«А»-биле чылаачыларны (ДОГ) «А»-биле чылаачыларны (ДОГ)

НОВАЯ МЕБЕЛЬ ПО 1000 РУБЛЕЙ

столы, прихожие, комоды...

Звони 8-903-077-74-74.

Реклама.

Эрги-Барлык ортумак школазының Донгак Айлуна Николаевнаның адынга тывыскан 2012 чылдың июнь 23-те 9315534245 дугаарлыг аттестаданың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуу чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өрттээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өрттээ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,

Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)

Тел. 8(394-22)-6-60-40,

8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490

Төлөвирлиг үндөзүнө парлаан.

Бистиң эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс, күш-ажылдың хоочуну, Улус өөредилгениң тергигини, Россия Федерациязының алдарлыг башкызы Валентина Седиповна ШУРУКТУ сөөлгү оруунче үдежи, ажыг-шүжүүстү деңге үлежи, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны каткан хөй санныг төрөлдерибиске, акы-дүңмаларыбыска, кенээттер, күдээлерибиске, эш-өөрүбүске, кожаларыбыска, кудаларыбыска, чаңгысклассчыларыбыска, ававыстың

өөреникчилеринге, Кызыл-Мажалык, Барлык школарының хоочун башкыларынга, Тываның күрүне университетинин башкыларынга, ФКУ КП-3 УФСИН, ФКУ ИК-1 УФСИН, Барлык ортумак школазының, кулааның дыңнаары багай уругларның школа-интернадының, Кызыл хоорай поликлиниказының хирургия салбырының коллективтеринге, даайывыс Кужугет Семен Седиповичиге, кудаыс Куулар Хемер-оол Биче-ооловичиге, күдээвис Монгуш Анчы-Кара Сайтовичиге улуу-биле четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгөйдивис.

Ажы-төлүндөн, уйнуктарындан.

Любовь Донгак-овна НАСЫК-ООЛ 1949 чылдың май 15-те Мөңгүн-Тайга кожуунунун Мугур-Аксы суурга төрүттүнген, «Россия Федерациязының Пенсия Фондузунун Хүндүлүг ажилдакчызы» аттын база «С.К.Токаның 110 харлаан» медалдың эдилекчизи, ТР-ниң Чазак

Даргазының Хүндүлел бижи-биле шаңнаткан, амыдыралының сөөлгү хүнүнге чедир Мөңгүн-Тайга кожуунунун хыналда-санажылга органының (КСО) даргазынга ажилдап турган, сес ажы-төлдүң эргим ынак иези болгаш кырган-авазы.

Ол чораан болза, чонунга, төрзүн чуртунга ам-даа хөй ажыктыг чугула херек чүүлдерни кылып турган. Оон, аарып чыткаш безин, күзелин бирээзи — сегип алгаш, кырган улустуң эргезин камгалаар ажыл чорудары турган.

Л.Д.Насык-оол мерген угаанныг кылдыр

чаяттыңан. Ону долгандыр чораан кижилерге бодунуң чагыг-сүмезин берип чораанын кым утур. Сөс-домаа байлак, орус, тыва дылдарга арыг болгаш шын чугаалап, бижири, Мөңгүн-Тайганың ховар чырык баштарының бирээзи чораан. Ол Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институтун кызыл диплом-биле дооскан, аңаа кады өөренип турган, оон дузазын көрүп чорааннар ону ам-даа үнелеп, сактып чоруурлар.

Бүгү тала-биле бедик мергежилдиг ажилдакчының арга-дуржулганын хөйге калбаа-биле негеттерип четтикпээнивис харааданчыг. Ажыл-агынынга четпестерни эдил алыр дээш, арга-сүмезин айтырып ап чорааннар Любовь Донгак-овнага четтиргенин илередип артар, оон сүмезин эдергеннер кажан-даа белен часпас.

Эриг баарлыг иениң чымчак сеткилин чалбыыш оду оон чүгле ажы-төлүнүң, чоок кижилериниң эвес, а өске-даа хөй-хөй кижилерниң сагыш-сеткилинге эң-не чырык орук айтыкчызы болуп артар.

Төрөл чону.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш каттап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 4718. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500001 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикасының адырынга хайгаарал талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те

Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко улусуна парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары ретинде туржу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өскө-лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

Өөнү
Төлөвирлиг үндөзүнө